

СӨ бүддүөттэн үбүлэнэр судаарыстыбаннай идэҕэ уһуйар уонна үөрэтэр Н.Е.Мординов-Амма Аччыгыһа аатынан Харбалаахтаагы үөрэхтээһин холбоһуга.

Тыл баайа

(эбии дьарык бырагырааматын барыла)

Трофимова В.П-сахатылын

уонналитературанучуутала

Харбалах-2020

Тыл-омукбаайа. Тыл сүттэбинэ, омукэстэр. Онтон тыл хайдахтуттулларттаномук туругакөстөр. Саха норуотунбаайа-дуола, санарарсанатынсиэдэрэйсимэҕэийэтылбытыгартүмүллэр. Төрөөбүт тыл киһиэхэ өбүгэлэр үйэлэргэ муспут баай уопуттарын, үөрэҕи, билиини кэбэҕэстик ылар сүдү суолталаахүстүрүмүөнүн кэриэтэ. Ханньык баҕарар тыл уонна култуура тыыннаах хаалар,салгыы сайдар кэскилэ, омук имниин эстибэт суола оҕону кыра сааһыттан төрөөбүт тылынаниитии, үөрэтии буолар. Төрөөбүт тыл- сайдыы төрдө, киһи аймахкултуурунай сыаннастарын түмээчи.

Чех омул улуу педагога Ян Амос Коменский оҗо төрөөбүт тыл көмөтүнэн эркинилии иитиллэн тахсыахтааҕын өссө 17-с үйбэ үйбүтэ. Кини “Биччаты оскуолаҕа хара бастакыттан төрөөбүт тылынан үөрэттэххэ эрэ, билини ингэриэххэ сөп”, -диэбитэ.

Сахаттан бастакы тыл үөрэхтээбэ Семен Андреевич Новгородов, 1913с Петербурдаҕы университетка үөрэнэ сылдьан, норуодунай учууталлар Бүтүн Арасыйытааҕы сийиэстэригэр “Сахалар тустарынан кылгассибидиэннэлэр, кинилэр оскуолалара уонна үөрэх бырааптара” диэн тиэмэҕэ дакылаат онорбута. Бу дакылаатыгар оҗону төрөөбүт тылынан үөрэтэн-иитэн таһаарар саха төрүт оскуолатын аһыы, саха тылынан тахсыахтаах үөрэх кинигэлэрин үбүлээһин туһунан сыгытык эппитэ. Кини төрөөбүт тыл күүстээбин, хайа да билими (науканы) бу тылынан баһылыахха сөп диэн үйбүтэ. Норуот үөрэдириитэ оскуола бары кэрдиинигэр саха тылынан барар толору кыахтааҕын сирдээхтик бэлиэтээбитэ. Онон төрөөбүт тылынан үөрэммэт буоллааха, саха омул кэскилэ сарбылларынан саамай сөпкө сыаналаабыта.

Саха тыла өрөспүүбүлүкэбитигэр судаарыстыбаннай тыл суолтатын ылбыта балай да буолла. Ол аата үлбэ-үөрэххэ, уопастыбаннай олоххо, дыялаҕа-куолуга барытыгар нуучча тылын кытта тэнгэ туттуллар кыахтаах диэн өйдөбүлү үөскэтэр. Ол эрээри, тылбыт күн бүгүнгү туругунан, сайдыы балысхан тэтимигэр үтүрүттэрэн, үөрэх эйгэтигэр уларыйылар киирэллэриттэн, симэлийэр суолга киирэн ээр. Холобурдаан эттэххэ, урукку кэмнэргэ оҗо төрөспүтүн кытта тэнгэ оттоон-мастаан, сир астаан, доҗотторун кытта уулуссаҕа салгынна күнүн барыыр эбит буоллаҕына, билинни оҗо күнү күнүктээн араас гаджеттарга олороро элбээтэ. Ону таһынан оскуолаҕа биер кэлим эксэмэн (БКЭ, ССЭ), дойду үрдүнэн ытыллар бэрэбизкэлиир үлэ (ВІР) киирэн, оҗо болҗомтотун оскуола кэнниттэн салгыы үөрэнэригэр туттарсар биридимиэттэригэр уурарынан, ыччаттарбыт тыл суолтатын өйдөөбөт буолан иһэллэрэ баар суол. Ону таһынан, саха тылын уроктарыгар кырамаатыканы үөрэтии сүрүн болҗомтону ыларынан, этиини, тылы ырытыынан мунурданыы түмүгэр оҗо интэриэһэ сыппыыр.

Ол иһин, ФГҮӨС-ан көрүллэр эбии талан ылар чааска, орто сүһүөх кылаастарга, “Тыл баайа” диэн анал бырагыраама онорон үлэлиибин. Бу бырагыраамадан нэдиэлбэ 1 чаас, сылга 35 чаас көрүллэр. Үлэлиир бырагыраама **Өбүгэбит олоҗо-дыаһаҕа** ойуулаах тылдытыгар (**Бичик, 2012 ааптардар- Федоров И.Г, Васильев П.К**) олоҗуран онорулунна.

Тыл биирдиилээн тылларынан баайын, а.э. словарнай састааба лексика дэнэр. П.С Афанасьев бэлиэтиринэн, лексика олус киэн уонна уларыйымтыа, уопастыба олоҗор тахсар уларыйылары тутта ылынымтыа. Ол иһин тыл атын салааларынааҕар лексиканы үөрэтэр ордук уустук. Төрөөбүт тыл баайын киһи үйэтин тухары үөрэтэн сиппэт. Онон сэдиптээн, бу бырагыраама **сүрүн сыалынан** үөрэнээчи тылын саппааһын байытыы, тылы сөпкө туттан, сааһылаан суруйар, санарар сатабылын сайыннарыы буолар.

Бырагыраама	сүрүн				соруктара:		
үөрэтэр:							
-биирдиилээн	тыл	суолтатын		билэри			ситиһии;
-саңарар	тылын			саппааһын			байытыы;
иитэр:							
- сахалыы	толкуйдаах,	үтүө	сизэргэ	–	майгыга	иитии-	үөрэтии;
айар:							
- тылы тыл ситимигэр, онтон этиигэ, этииттэн тиэкискэ киллэрэн, бэйэтэ эмиэ маарыннатан тэттик тиэкис суруйарга	холонон			көрөрүн			көбүлээбин;
сайыннарар:							
- билбит тылларын күннээби олоҗор туһанар үөрүйэбин ингэри;							
- уус-уран айымныы ис хоһоонун өйдөөн ааҕан, билиигэ – көрүүгэ интэриэһи үөскэтии;							
- дыарык кэмигэр бэйэни хонтуруолланар, итэбэни булан туоратар, бэйэни сатаан сыаналанар үөрүйэби ингэри;							
- тылдытынан		тутта		үөрүйэби			ингэрии
Дыарык	түмүгүнэн	билиэхтээх,		сатыахтаах:			
- тыл суолтатын өйдүүр буолан, тылын саппааһа кэниир, күннээби олоҗор тутта сатыыр;							
- бэриллибит соруудабы бэйэтин өйүнэн тойонноон, тобулан быһаарар;							
- истибитин өйүгэр ойуулаан көрөн былаанныыра, түмүктүүрү сатыыр;							
- үөрэспитин				өйүгэр			тутар;
- ылсыбыт үлэтин тиһэбэр тирээрдэ, үөрэбэр, дылуурдаах- тулуурдаах буолуу;				сааһылаан			этэр;
- санаабыт		санаатын					

Методическай литературалар:

1. саха тылын быһаарыылаах тылдыта, Бичик, 2008
2. Сомоҗо домох тылдыта, Бичик, 2010
3. төрөөбүт литература учебниктара
4. саха таабырыннара
5. Федоров И.Г, Васильев П.К.Өбүгэбит олоҗо-дыаһаҕа. Бичик, 2012

Үлэ көрүгүнэр: тылдыттан тыл суолталарын булуу, тиэкискэ көтүтүллүбүт тыллары туруоран биэриин, сыһыаны булуу, көннөрүү, тыл ситимигэр киллэриин, ооннуу нөнгө үөрэх (таабырын таайыы, кроссворд), уус-уран айымныыттан быһа тардылар ис хоһооннорун ситиһии кэпсээһин, этии оноруу, тэттик кэпсээннэри суруйарга холонуу, уруһуй о.д.а

Кылаастарынан үөрэтэр тиэмэлэри наардааһын.

5 кылаас.

1 түһүмэх “Өбүгэбит сирэ-уота, дыэтэ” (9 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Алаас. Күөл. Сайылык. Кыстык. Балаҕан.

2 түһүмэх “Уруу-аймах”, “Киһи этэ-сиинэ” (7 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Урууну-аймаҕы бэлиэтиир тыллар. Төбө. Илиин. Атах. Ис уорган.

3 түһүмэх “Бириэмэ кээмэйэ. Уста кээмэйэ. Өбүгэлэрбит ооньуулар” (11 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Бириэмэни көрдөрөр тыллар. Устаны кээмэйдиир тыллар. Остуол ооньуулар. Хамсаныылаах ооньуулар.
4 түһүмэх “саха национальнай бырааһынныыга-Ыһыах” (8 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр –Түһүлгэ. Алгыс. Ырыа-тойук, үнкүү. Күрэхтэһиилэр.

6 кылаас

1 түһүмэх “Эр киһи,дыахтар танаһа” (9 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Бэргэһэ. Сон. Атах танаһа.
2 түһүмэх “Саха аһа” (7 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Эт ас. Балык ас. Үрүҥ ас. Оҕолорго сизитилибэт астар.
3 түһүмэх “Үүнээйи, кыыл-сүөл” (11 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Сир аһа. Мас арааһа. Балык арааһа. Көтөрдөр.Тыа кыыллара.
4 түһүмэх “Хамсыыр харамай” (8 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр –Күндү түүлээх кыыллар. Үөн-көйүүр

7 кылаас

1 түһүмэх “Оҥоһуктар көрүҥнэрэ” (9 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Тимир оҥоһуктар. Мас оҥоһуктар.Иһит-хоумос. Уус тэрилэ
2 түһүмэх “Эмтэһии” (7 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Ойууннааһын. Отоһуттар. Ыарыы
3 түһүмэх “Үлэ-хамнас” (11 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Бурдук үлэтэ. Бурдук арааһа. От үлэтэ (охсуу, мунньуу, кэбиһии, күрүөлээһин)
4 түһүмэх “Булт” (8 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр –Булт тэриллэрэ. Мунхалааһын. Туһах.

8 кылаас

1 түһүмэх “Сүөһү” (9 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Ыһах. Сүөһүнү сааһынан араарыы.Сүөһү дьүһүнэ.
2 түһүмэх “Сүөһү” (7 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр –Сүөһү иһэ. Сүөһү бысталаммыт чааһа. Оҕус сыарҕата
3 түһүмэх “Сылгы” (11 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр – Сылгы тэрилэ. Сылгы дьүһүнэ. Сылгыны сааһынан араарыы. Сылгы иһэ.
4 түһүмэх “Сэргэ” (8 чаас). Үөрэтиллэр тиэмэлэр –Сэргэ анала. Сэргэ арааһа.

5-с кылааска “Өбүгэбит сирэ-уота, дьытэ” түһүмэххэ үөрэтиллэр “Балаҕан” тиэмэҕэ дьарык холобура. Туттуллар тэрил-проектор, быһаарыылаах тылдыт, карточкалар (эбэтэр литература кинигэтэ)

1. Тэрээһин чаас
2. Балаҕан иһин ойуута көстөр
3. Дьарык тиэмэтин, сыалын чуолкайдааһын
4. Өбүгэлэрбит дьыэлэрин-уоттарын туһунан кэпсэтии
5. Карточка эбэтэр литература кинигэтэ: Эрилик Эристиин “Хачыгыр” кэпсээниттэн быһа тардылары ааҕыы, быһаарсыы.
 - Мууһун анһыан **холумтанна** туора тыыллан олорор алтан солдуурга симэ-симэ, иттэ таарыйа сымыйанан мууһун сааһылаабыта,чэчиргэпитэ буолан,тура түһэн ылла. (-ханна тыыллан олорор солдууруй?)
 - Бу курдук 5-6 хаһытаабытын кэннэ,**халҕан** бэрт набыллык сэгэннээн аһыллыбытыгар,били маанылаах сиэн оҕолоро, мэник харахтарын дьэргэннэппитинэн, быган кэллэ. (-туох аһыллыбытый?)
 - Хоту **эркиннэ** сыһыары тутуллубут долборукка кэккэлэччи баайыллыбыт борооскулар тохпун отторун харбаан ылан... (-ханна?)
- Алампа “Куоратчыт” кэпсээниттэн быһа тардыыны ааҕыы
 - Арай өр буола-буола лабаххайдаах хардаҕас “тас” гынар уонна **кэтэбэриин өһүө** баһыгар... (-ол ата ханна?)
6. Сорудах- (Слайд) Балаҕан ойуутугар бэлиэтэммит сыһпараларга тыллары суруй.
7. Учуутал бэлэмнээбит тиэкиһигэр ол тыллары туруоран ааҕыы
8. Учуутал сөптөөх тыллары ыһыллыбыт бэрээдэгинэн суруйтарыыта
Сорудах- бу тыллар суолталарын быһаарыылаах тылдыттан булан уһул
9. Тыллар суолталарын тылдыттан сурунан баран, тиэкискэ туруоран, көннөрөн ааҕыы.
10. Бастагы уонна иккис тиэкиһи тэннээн көрүү
11. Уус –уран айымньылартан быһа тардыыга төннөн, ырытыһыы
12. Саҥа билбит тылларын тыл ситимигэр киллэрии.



Уоллаах кыыс балаҕанна киирэн кэллилэр. Кыыс __1__баран тыс үтүлүгүн, чаамык истээх сонун уһулла. Онтон __2__ кэлэн олорунан кэбистэ уонна __3__ эргиччи көрөн баран, хараҕа __4__ хатанна. Ол кэмнэ уол __5__ тийэн, __6__ уоту күөдьүтэн биирдэ.

Сими оһох, уҥа орон, өһүө, үөттүрэх, эркин, кэтэбириин орон

Туттуллубут литература:

1. Гурьев И.Г. Саха тылын үөрэтии методиката,Дь,2005
2. Төрөөбүт литература 5,6 кылаас
3. Федоров И.Г, Васильев П.К.Өбүгэбит олоҕо-дьаһаҕа. Бичик, 2012